

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ

УДК: 378.614.5:159

Марина Виговська,

директор

irc3_kyiv@ukr.net

Maryna Vygovska,

director

irc3_kyiv@ukr.net

Інклюзивно-ресурсний центр №3 Деснянського району м. Києва
вул. Братиславська 14а, м. Київ, 02156, Україна

Inclusive resource center 3 of Desnyan district of Kyiv
st. Bratislavskya 14a, Kyiv, 02156, Ukraine

АНАЛІЗ РІЗНИХ АСПЕКТІВ АДАПТАЦІЇ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ПІД ЧАС ОРГАНІЗАЦІЇ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ

ANALYSIS OF VARIOUS ASPECTS OF ADAPTATION OF PARTICIPANTS OF THE EDUCATIONAL PROCESS DURING THE ORGANIZATION OF INCLUSIVE TEACHING

Анотація. Розглянуто питання пристосувань представників всіх ланок освітнього процесу (учнів, педагогів та батьків) до умов інклюзивного навчання в закладі освіти крізь призму поняття адаптації як природнього процесу реакції на зміну умов оточуючого середовища. *Мета* статті – акцентувати увагу на тому, що зміни, і в роботі, і в особистісному світі, пов’язані з впровадженням інклюзивного навчання у закладі, переживають усі учасники освітнього процесу, і представити дієві стратегії, які допоможуть успішно пройти період адаптації. *Методи дослідження:* аналіз психологічної, педагогічної літератури з проблеми дослідження; аналіз нормативно-правових документів; уточнення сутності поняття «адаптація»; метод вивчення та узагальнення практичного досвіду роботи інклюзивно-ресурсних центрів; аналіз документів (висновки ІРЦ про комплексну психолого-педагогічну оцінку розвитку особи, індивідуальні програми розвитку учнів з особливими освітніми

потребами, протоколи засідань команд супроводу в закладах освіти). Стратегії, які допоможуть адаптуватись вчителю: поглиблювати знання щодо етичної практики та дотримання конфіденційності; вчитись деконструювати навчальну історію для розуміння поточних ситуацій та контекстів; скаффолдинг – створення умов для підвищення успішності кожного учня; застосування особистісно орієнтованих методів навчання з урахуванням індивідуальних особливостей дітей з особливими освітніми потребами та ін. Відзначено, що успішна адаптація надає всім учасникам освітнього процесу пристосування до умов інклюзивного навчання, в результаті якого відбувається прийняття цілей, норм групи, соціальних та професійних ролей та інших характеристик середовища. Саме позитивний старт надихатиме шкільну громаду на успішне опанування наступних етапів навчання.

Ключові слова: інклюзивне навчання, адаптація, соціальна адаптація, підтримка в освітньому процесі, соціальне й емоційне навчання.

Abstract. The issue of adaptation of representatives of all levels of the educational process (students, teachers and parents) to the conditions of inclusive education in an educational institution is considered from the perspective of the concept of adaptation as a natural process of reaction to changing environmental conditions. The purpose of the article is to focus attention on the fact that changes, both in work and in the personal world, associated with the implementation of inclusive education in an institution are experienced by all participants in the educational process and to present effective strategies that will help to successfully pass the adaptation period. Research methods: analysis of psychological and pedagogical literature on the research problem; analysis of regulatory and legal documents; clarification of the essence of the concept of "adaptation"; method of studying and generalizing practical experience of the work of inclusive resource centers; analysis of documents (IRC conclusions on a comprehensive psychological and pedagogical assessment of personal development, individual development programs for students with special educational needs, minutes of meetings of support teams in educational institutions). Strategies that will help the teacher adapt: deepen knowledge about ethical practice and confidentiality; learn to deconstruct educational history to understand current situations and contexts; scaffolding – creating conditions for increasing the success of each student; applying personally oriented teaching methods taking into account the individual characteristics of children with special educational needs, etc. It is noted that successful adaptation provides all participants in the educational process with adaptation to the conditions of inclusive learning, as a result of which the goals, norms of the group, social and professional roles and other characteristics of the environment are accepted. It is a positive start that will inspire the school community to successfully master the next stages of learning.

Key words: inclusive education, adaptation, social adaptation, support in the educational process, social and emotional learning.

Актуальність дослідження. У сучасній українській школі створюється черговий інклюзивний клас. У більшості випадків вже на початку червня заклад освіти володіє інформацією, скільки дітей з особливими освітніми потребами будуть навчатися наступного навчального року, і в керівника закладу освіти є два з половиною місяці, щоб внести всі необхідні зміни в організацію діяльності закладу для того, щоб організувати інклюзивне навчання, здійснити всі адміністративні кроки, відповідно до нормативно-правової бази в секторі інклюзії. Щодо створення атмосфери відкритості та співпраці, ситуація більш складна.

Здебільшого ця робота починається з того моменту, як учні з особливими освітніми потребами розпочали навчання, а створена за наказом керівника команда супроводу починає вивчати особливості учня для складання індивідуальної програми розвитку. Знайомство, спостереження, збір додаткової інформації, налагодження комунікації між учнями, педагогами та батьками, як виявила практика, відбувається у найскладніший для всіх період – *період адаптації*.

Методи дослідження: аналіз психологічної, педагогічної літератури з проблеми дослідження; аналіз нормативно-правових документів; уточнення сутності поняття «адаптація»; метод вивчення та узагальнення практичного досвіду роботи інклюзивно-ресурсних центрів; аналіз документів (висновки ІРЦ про комплексну психолого-педагогічну оцінку розвитку особи, індивідуальні програми розвитку учнів з особливими освітніми потребами, протоколи засідань команд супроводу в закладах освіти).

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Вагоме значення мають праці українських і зарубіжних учених, присвячені різним аспектам інклюзивного навчання (Лорман, Деспелер, & Харві, 2010; Колупаєва, & Таранченко, 2019),

етичного спілкування з особами з особливими освітніми потребами (Гудим, Данілавчюте, Жук, Макарчук, Чеботарьова, & Замша, 2016), становлення ціннісних орієнтацій дитини у дорослому світі (Піроженко, Соловійова, Ладивір, Карабаєва, Хартман, Федорчук, & Токарева, 2016), взаємодії навчального закладу і сім'ї (Оржеховська, & Кириченко, 2007).

В методичній літературі фахівцями надаються рекомендації загального характеру, які стосуються супроводу особи з особливими освітніми потребами.

Мета статті – акцентувати увагу на тому, що зміни, і в роботі, і в особистісному світі, пов'язані з впровадженням інклюзивного навчання у закладі, переживають всі учасники освітнього процесу, і представити дієві стратегії, які допоможуть успішно пройти період адаптації.

Результати дослідження. Педагоги і батьки також адаптуються до великої кількості нюансів, які потрібно врахувати, опанувати, удосконалити (іноді їх позбутися) у нових умовах. Як представникові дорослої підсистеми прожити період адаптації підготованим? Як презентувати себе, учнів та колег щиро? Чому важливо вчасно задовольняти власні потреби і батькам, і педагогам? Які, де і як отримувати ресурси? Щоб дослідити ці питання, почнемо з тлумачення поняття адаптація.

Адаптація (лат. *adaptatio*, від *adapto* – пристосовую) – процес пристосування об'єкта (адаптаціогенез); стан пристосованості об'єкта (результат адаптаціогенезу); дія, спрямована на об'єкт з метою його пристосування до визначених вимог, пристосування об'єкта до використання в конкретних умовах (О. Міхеєв).

В інклюзивній освіті термін «адаптація» застосовується у двох випадках: як інструмент надання підтримки в навчальній діяльності, і як процес соціокультурного пристосування, тобто стосується дій, заходів, спрямованих на підтримку *споживача освіти*. Відповідно постанові КМУ від 12 липня 2017 року, із змінами, «Про затвердження положення про інклюзивно-ресурсний центр», *підтримка в освітньому процесі* – підтримка, що надається здобувачам освіти постійно або тимчасово та передбачає створення для них сприятливих для

навчання умов у закладі освіти, а також здійснення додаткових заходів, спрямованих на подолання їх освітніх труднощів, у тому числі тих, що виникли внаслідок психологічної травми.

Для кожної особи з особливими освітніми потребами, наявність яких в Україні визначають інклюзивно-ресурсні центри шляхом проведення комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку дитини і зазначають рівень та тип освітніх труднощів, у висновку про результати оцінки обов'язково надаються рекомендації щодо *періоду адаптації* такої особи. У формуванні рекомендацій щодо супроводу осіб у цей період враховуються етапи навчання (зарахування до закладу освіти, перехід з однієї освітньої ланки на іншу, організація інклюзивного навчання посеред навчального року, інше), умови, в яких перебуває сім'я особи та працює заклад, об'єктивні обставини, в яких живе суспільство. У більшості випадків період адаптації визначається як такий, що є необхідним для соціалізації учнів у колективі класу (групи) та формувань режимних, просторових, побутових навичок й умінь у новому середовищі. Тобто містить в собі елементи підтримки особи з особливими освітніми потребами, і є варіативно обмеженим в часі та потребує більшої уваги й участі педагогів, які безпосередньо супроводжують учня фахово.

Адаптація навчальних програм передбачає зміну характеру представлення навчального матеріалу, не змінюючи зміст навчання: через пристосування освітнього середовища, адаптації навчальних підходів, адаптації навчальних матеріалів тощо.

Вчитель адаптується як особистість і як фахівець. Розглянемо сфери життєдіяльності, в яких виникає необхідність до змін.

У роботі:

- таймінг – потреба у розподілі робочого часу, враховуючи планування додаткових видів діяльності (зміна формату організації та структури уроків);
- робота з розкладом для осіб з особливими освітніми потребами;
- виділення часу для планових зустрічей і консультацій з асистентом вчителя, фахівцями, експертами тощо;

– потреба навчитись працювати в парі з асистентом вчителя, чітко розподілити обов'язки під час проведення уроку;

– налаштування на конструктивне спілкування з батьками, асистентом учня (за наявності) та колегами.

В особистісному аспекті вчитель має напрацювати в собі:

– уміння зберігати критичне ставлення у разі неочікуваних ситуацій в навчанні та позакласному житті;

– звичку шукати екологічне вирішення будь-яких конфліктних ситуацій;

– визначення і повагу до власних кордонів кожного учасника освітнього процесу (своїх передусім);

– контроль балансу свого особистісного ресурсу;

– уособлення себе як ключового суб'єкта впливу на самооцінку учнів і, як наслідок, на їхній потенціал навчатися.

Стратегії, які допоможуть адаптуватись вчителю:

1. Поглиблювати знання щодо етичної практики та дотримання конфіденційності.

2. Вчитись деконструювати навчальну історію для розуміння поточних ситуацій та контекстів.

3. *Скаффолдинг* – створення умов для підвищення успішності кожного учня.

4. Застосовування особистісно орієнтованих методів навчання з урахуванням індивідуальних особливостей дітей з особливими освітніми потребами.

5. Виявлення та позбуття рішень, що потребують неінклюзивної позиції та роботи у сегрегаційних ситуаціях.

6. Розвиток професійної чуйності до різноманітних потреб учнів.

7. Використання в різні способи формування поваги у соціальних стосунках та використання відповідної мови з усіма учнями та зацікавленими сторонами в освіті.

8. Критичне вивчення власних переконань і ставлень та вплив, який вони мають на дії.

Зауважимо, що йдеться не тільки про класного керівника і асистента вчителя. Так як один з головних факторів успішної реалізації індивідуальної траєкторії особи з особливими освітніми потребами є одноставна робота всіх педагогів, дотичних до учня, більшою чи меншою мірою, адаптуватись мають всі учасники команди супроводу дитини в закладі. Наказ МОН України від 08.06.2018 р. № 609 «Про затвердження Примірною положення про команду психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої та дошкільної освіти» надає докладне керівництво щодо розподілу функцій членів команди супроводу.

Відповідно до висновку ІРЦ, результатів психолого-педагогічного вивчення дитини командою супроводу, протягом перших 2-х тижнів від початку освітнього процесу команда створює індивідуальну програму розвитку дитини (ІПР), яка погоджується з батьками. Склад команди супроводу визначається з урахування потреб дитини. До її складу входять:

– постійні учасники: директор або заступник директора з навчально-виховної роботи, вчитель початкових класів (класний керівник), вчителі, асистенти вчителя, практичний психолог, соціальний педагог, вчитель-дефектолог (з урахування освітніх потреб дитини), вчитель-реабілітолог та батьки або законні представники дитини тощо;

– залучені фахівці: медпрацівник закладу освіти, лікар, асистент дитини, спеціалісти системи соціального захисту населення, служби у справах дітей тощо.

Постійні учасники з числа педагогів можуть вже мати досвід класного керівництва в інклюзивному класі, можуть зіткнутись з питанням організації у будь-який момент. Отже, мають чудову нагоду проходити адаптацію в межах свого об'єму взаємодії з учнями, колегами та батьками.

Стратегії, що допоможуть адаптуватись всім членам команди супроводу:

1. Реалізація навичок керівництва та управління класом, які сприяють ефективній міжвідомчій роботі.

2. Співучителювання та робота в гнучких викладацьких колективах.

3. Робота вчителя як частини шкільної спільноти з використанням підтримки внутрішніх і зовнішніх ресурсів школи.

4. Побудова класної спільноти, яка є частиною ширшої шкільної спільноти.

5. Сприяння процесам оцінювання, перегляду та розвитку всієї школи.

6. Спільне вирішення проблем з іншими професіоналами.

7. Сприяння ширшому партнерству школи з іншими школами, громадськими організаціями та іншими освітніми організаціями.

8. Спирання на низку вербальних та невербальних навичок спілкування для полегшення роботи у співпраці з іншими професіоналами.

В інклюзивному навчанні супровід і підтримка розглядаються не як задоволення потреб особливих груп учнів, а як підхід до всіх учнів і врахування потреб кожного. Коли йдеться про адаптацію в класі дитини, на перший план висуваються потреби та рекомендації щодо осіб з особливими освітніми потребами. Та варто врахувати, що адаптуються всі учні класу. Багато дітей до школи не мали досвіду перебування в інклюзивних групах дошкільного закладу, а значить теж потребують часу й організованого супроводу, щоб адаптуватись до умов інклюзії. Також у будь-якої дитини можуть проявлятися власні фізіологічні й психологічні реакції на нові умови навчання, як то підвищення рівня загальної тривожності, розлади сну чи харчування, протестні реакції тощо.

Необхідні соціальні, психологічні адаптації:

- нове оточення однолітків та дорослих;
- взаємодія з більшою кількістю людей;
- комунікативні навички;
- сформована адекватна самооцінка;
- засвоєння правил та норм поведінки;
- уміння керувати власними емоціями (саморегуляція);
- розвиток емпатії;

– уміння доносити свої потреби.

Необхідні навчальні адаптації:

- засвоєння структури (її різновидів) уроку;
- формування навичок самостійної роботи;
- уміння завершити виконання завдань;
- розвиток пізнавальної активності.

Побутові, просторові адаптації:

- орієнтація в приміщеннях школи;
- уміння використовувати допоміжні засоби;
- сформовані навички самообслуговування;
- дотримання режиму та розкладу.

Перелік необхідних змін та набуття новоутворень далеко не є повним, ми зазначили найбільш актуальні та поширені в практиці моменти.

Стратегії, які допоможуть адаптуватись учням:

1. Індивідуальна траєкторія. Використання адаптованих навчальних матеріалів, технологій та індивідуальних підходів.
2. Ігрові методи. Залучення дітей до ігор, які сприяють соціалізації та командній роботі.
3. Рольова взаємодія. Організація спільних проєктів, де дитина може проявити свої сильні сторони.
4. Психолого-педагогічний супровід. Залучення психологів, соціальних педагогів та логопедів для підтримки дитини.
5. Активне залучення батьків до процесу адаптації та створення підтримуючого середовища вдома.
6. Створення в класі атмосфери прийняття і взаємоповаги.
7. Моніторинг успіхів і труднощів дитини.
8. Залучення однокласників до підтримки дитини з особливими освітніми потребами.
9. Оперативне реагування на конфлікти або непорозуміння.
10. Пошук та розкриття сильних сторін, талантів особи.

Батьки (законні представники дитини) адаптуються і до нової організації життя родини, і до взаємодії із шкільною спільнотою. Найважче налагодити життя в шкільній громаді батькам, які заперечують або не повністю приймають факт наявності у їх дитини особливих освітніх потреб. Соціалізація і підвищення академічної грамотності таких сімей є довготривалим процесом, в який залучені й адміністрація закладу освіти, і фахівці інклюзивно-ресурсних центрів, і, за потреби, представники суміжних відомчих організацій.

У родині виникають зміни щодо:

- повсякденного розкладу (залежить від розкладу уроків, часу на дорогу, ін.);
- можливі зміни графіків та обсяг навантаження на роботі;
- планування реабілітаційних програм, оздоровлення, дозвілля, гуртків та ін.;
- у разі потреби, організація зручного регламенту харчування та медикаментозної підтримки дитини вдома та у школі;
- максимум зусиль докласти до підготовки дитини до школи в навчальній діяльності та у самообслуговуванні.

У взаємодії із шкільною спільнотою сім'ї потрібно:

- сформувати відкритість сім'ї до обговорення важливих (іноді конфліктних) тем як з батьківським колективом, так і з педагогами;
- уміння презентувати себе, сім'ю, власну дитину спираючись на тверезу самооцінку;
- уміння сприймати неповторність та особливість інших родин, дітей в класі;
- знати правила та обов'язки батьків в школі;
- узгодити нормативно та обговорити умови перебування асистента дитини в закладі, якщо є така потреба.

Стратегії, які допоможуть адаптуватись:

1. Формування у батьків погляду на ефективне спілкування та співпрацю з батьками інших дітей та вчителем як на відповідальність сім'ї.

2. Усвідомлення батьками важливості позитивних сімейних міжособистісних навичок.

3. Вплив міжособистісних стосунків на досягнення навчальних цілей.

4. Повага до культурного та соціального бекграунду і перспектив батьків та сім'ї.

5. Ефективне залучення батьків і родин до підтримки навчання їхньої дитини.

6. Усвідомлення педагогічним колективом додаткової цінності співпраці з батьками.

7. Забезпечення інформаційного супроводу батьків щодо соціальних послуг.

8. Створення фахівцями комплексу рекомендацій, порад щодо створення в сім'ї середовища емоційної безпеки.

9. Долучення сімей до діяльності батьківських спільнот, громадських організацій за межами школи та в соціальних мережах.

Основним запобіжником станів розгубленості, проявів тривожності або конфліктів серед всіх учасників освітнього процесу є своєчасна робота на кожному етапі формування інклюзивного класу. Методичні посібники, рекомендації або фахові роботи, які сміливо можна брати в роботу, присвячені супроводу під час адаптації дитини з особливими освітніми потребами. Ще випрацьовуються чіткі алгоритми й інструменти різних галузей адаптації для вчителів та батьків. Авангардом у дослідженні теми і в розробці методичних матеріалів сьогодні в Україні є науково-педагогічна спільнота, фахівці, які залучені до впровадження Нової української школи, інклюзивно-ресурсні центри. Українські педагоги активно вивчають міжнародний досвід інклюзії в освіті, в соціумі загалом та плідно впроваджують його в наших освітніх закладах. Широке застосування має система соціального й емоційного навчання.

Соціальне й емоційне навчання (СЕН) – це набуття дітьми і дорослими необхідних знань, навичок та установок, для того, щоб:

- розпізнавати й регулювати власні емоції;
- ставити перед собою позитивні цілі й досягати їх;

- виявляти турботу і співчуття в стосунках з оточуючими;
- налагоджувати й підтримувати позитивні стосунки;
- приймати відповідальні рішення;
- ефективно поводитись в ситуаціях міжособистісної взаємодії.

Нині з'являється дедалі більше наукових даних, які свідчать про складну природу між емоційною компетентністю та академічними результатами й поведінкою (Sallquist, Eisenberg, Spinrad, Eggum, & Gaertner, 2009). В міжнародній спільноті створено та апробовано 15 програм СЕН, багато з яких впроваджено і в Україні. Найбільш популярні з них: «Lions quest», «Ти зможеш», «Навчання для життя», «Програма співпраці родини і школи». В Україні в контексті концепції «Нова українська школа» реалізовано проєкт «Освіта вчителів для інклюзії» (Teacher Education for Inclusion – TE4I, 2020) Європейського Агентства з Особливих Потреб і Інклюзивної Освіти, який дослідив, як у різних країнах початкова освіта вчителів готує їх «бути інклюзивними» і склав «Профіль інклюзивних учителів». Це – перелік знань, компетентностей і цінностей, якими має володіти вчитель, щоб забезпечити інклюзивне навчання.

Соціальна та емоційна компетентність вчителя має вирішальне значення в період адаптації всіх учасників освітнього процесу, так як серед усіх видів стосунків, які формуються у дітей в школі, найважливішими для їхнього успішного навчання є стосунки «вчитель-учень» (Doll, Kurien, LeClair, Spies, Champion, & Osborn, 2009). На думку авторів моделі СЕН, соціально компетентні вчителі є більш ефективними, оскільки самі є чудовим прикладом бажаної соціальної та емоційної поведінки. Такий вчитель спроможний надати в своєму образі, в зразках поведінки весь свій ресурс вже через перше враження, яке отримують учні, батьки та колеги.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Видатний педагог ХХ-ХХІ століть Шалва Амонашвілі у своїй праці «Педагогічна симфонія» писав: «Враження – це сила, що встановлює погоду в духовному світі дитини, і тому потрібно, щоб вони були добрими і підносили. Які в дитини створюються

враження в організованому нами виховному процесі, і від цього залежить спрямованість її особистісних орієнтацій, думок, поведінки».

Як висновок, відзначимо, що успішна адаптація надає всім учасникам освітнього процесу пристосування до умов інклюзивного навчання, в результаті якого відбувається прийняття цілей, норм групи, соціальних та професійних ролей та інших характеристик середовища. Саме позитивний старт надихатиме шкільну громаду на успішне опанування наступних етапів навчання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лорман, Т., Деппелер, Дж., Харві, Д. (2010). Інклюзивна освіта. Підтримка розмаїття у класі: практичний посібник. Київ.
2. Колупаєва, А., & Таранченко, О. (2019). Навчання дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі: навчально-методичний посібник. Харків.
3. Гудим, І., Данілавчюте, Е., Жук, В., Макарчук, Н., Чеботарьова, О., & Замша, А. (2016). Особи з особливими потребами: етичне спілкування, супровід, допомога: посібник. Київ.
4. Піроженко, Т., Соловйова, Л., Ладивір, С., Карабаєва, І., Хартман, О., Федорчук, О., Токарева, Л. (2016). Ціннісні орієнтації дитини у дорослому світі: навчально-методичний посібник. Київ.
5. Оржеховська, В., & Кириченко, В. (2007). Взаємодія навчального закладу і сім'ї: стратегії, технології, моделі: навчальний практикозорієнтований посібник. Харків.
6. Sallquist, J., Eisenberg, N., Spinrad, T. L., Eggum, N. D., & Gaertner, B. M. (2009). Assessment of preschoolers' positive empathy: concurrent and longitudinal relations with positive emotion, social competence, and sympathy. *The Journal of Positive Psychology*, 4(3), 223–233. <https://doi.org/10.1080/17439760902819444>
7. Doll, B., Kurien, S., LeClair, C., Spies, R., Champion, A., & Osborn, A. (2009). The ClassMaps Survey: A framework for promoting positive classroom environments. In R. Gilman, E. S. Huebner, & M. J. Furlong (Eds.), *Handbook of positive psychology in schools* (pp. 213–227). Routledge/Taylor & Francis Group.
8. Амонашвілі, Ш. (2011). Як любити дітей? Досвід самоаналізу. Хмельницький.
9. Амонашвілі, Ш. (2002). Школа життя. Трактат. Хмельницький.

REFERENCES

1. Lorman, T., Deppeler, Dzh., & Kharvi, D. (2010). *Inklyuzyvna osvita. Pidtrymka rozmaittia u klasi [Inclusive Education. Supporting Diversity in the Classroom]: praktychnyi posibnyk*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Kolupaieva, A., & Taranchenko, O. (2019). *Navchannia ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy v inklyuzyvnomu seredovyshti [Teaching Children with Special Educational Needs in an Inclusive Environment]: navchalno-metodychnyi posibnyk*. Kharkiv. [in Ukrainian].
3. Hudym, I., Danilavchiutie, E., Zhuk, V., Makarchuk, N., Chebotarova, O., & Zamsha, A. (2016). *Osoby z osoblyvymy potrebamy: etychne spilkuвання, suprovid, dopomoha [Persons with Special Needs: Ethical Communication, Support, Assistance]: posibnyk*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Pirozhenko, T., Soloviova, L., Ladyvir, S., Karabaieva, I., Khartman, O., Fedorchuk, O., Tokarieva, L. (2016). *Tsinnisni oriientsii dytyny u dorosloму sviti [Value orientations of a child in the adult world]: navchalno-metodychnyi posibnyk*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Orzhekhovska, V., & Kyrychenko, V. (2007). *Vzaiemodiia navchalnoho zakladu i simi: stratehii, tekhnolohii, modeli [Interaction of an educational institution and a family: strategies, technologies, models]: navchalnyi praktykozoriientovanyi posibnyk*. Kharkiv. [in Ukrainian].
6. Sallquist, J., Eisenberg, N., Spinrad, T. L., Eggum, N. D., & Gaertner, B. M. (2009). Assessment of preschoolers' positive empathy: concurrent and longitudinal relations with positive emotion, social competence, and sympathy. *The Journal of Positive Psychology*, 4(3), 223–233. <https://doi.org/10.1080/17439760902819444> [in English].
7. Doll, B., Kurien, S., LeClair, C., Spies, R., Champion, A., & Osborn, A. (2009). The ClassMaps Survey: A framework for promoting positive classroom environments. In R. Gilman, E. S. Huebner, & M. J. Furlong (Eds.), *Handbook of positive psychology in schools* (pp. 213–227). Routledge/Taylor & Francis Group. [in English].
8. Amonashvili, Sh. (2011). *Yak liubyty ditei? Dosvid samoanalizu [How to love children? Experience of self-analysis]*. Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
9. Amonashvili, Sh. (2002). *Shkola zhyttia. Traktat [School of life. Treatise]*. Khmelnytskyi. [in Ukrainian].

Матеріал надійшов до редакції 12.05.2025 р.

УДК 37-053.4/.5-056.264

Еляна Данілавічюте,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник,